

Elektriciteitspioniers in Rotterdam

Jan van den Noort

In de laatste drie decennia van de negentiende eeuw zette Rotterdam de eerste wankele schreden op het pad van de elektriciteitsvoorziening. Het fenomeen elektriciteit was al wel langer bekend, maar het werd nog niet eerder op grote schaal toegepast als lichtbron of voor de aandrijving van motoren. De vele uitvindingen die elkaar in snel tempo opvolgden, maakten het gebruik van elektriciteit mogelijk; de sterke daling van de kosten bracht het binnen het bereik van velen.

Hotel Leygraaff aan het Westplein in Rotterdam was een van de eerste. De eigenaar van het hotel was in het gelukkige bezit van een dynamo en een booglamp en verlichtte daarmee in 1878 al de hoteltuin. Met een dergelijke installatie kon aanvankelijk slechts één booglamp worden ontstoken en die lamp moest bovendien dicht bij de dynamo worden opgehangen. Het transport van elektriciteit door een kabel stond nog in de kinderschoenen en veel verder dan een tiental meters bracht de draad het licht niet. Tegen die achtergrond was het vanzelfsprekend dat de consument van elektriciteit zelf de produktie ter hand nam; op elektriciteitscentrales kon immers geen beroep worden gedaan. Het licht voldeed goed, trok veel belangstelling en oogstte bewondering.

Particuliere initiatieven in Rotterdam 1878-1895. Tussen 1878 en 1895 verstrekte de gemeente Rotterdam een groot aantal vergunningen voor elektriciteitsvoorzieningen. Het artikel behandelt twee vroege initiatieven.

De ontwikkelingen in de techniek gingen razendsnel. Op het moment dat de bevolking van Rotterdam zich vergaapte aan de lamp van Leygraaff was de daar toegepaste techniek eigenlijk al weer achterhaald. In hetzelfde jaar dat Leygraaff zijn verlichting installeerde (1878) verbaasde de Rus Jablochkoff de wereld, door, ter gelegenheid van de Parijse elektriciteitstentoonstelling, op de Avenue de l'Opéra 32 booglampen tegelijkertijd te laten branden. De Compagnie Générale d'Electricité zette zich aan de promotie van deze 'Jablochkoff-kaarsen' en boekte daarmee succes tot ver buiten Frankrijk. De introductie van de Jablochkoff-kaars was een belangrijke stap vooruit en droeg veel bij tot het verbreiden van elektrisch licht. Booglampen produceerden een fel licht en waren daardoor zeer geschikt voor zoeklichten, vuurtorens en straatverlichting. Voor binnenhuisverlichting echter voldeed het zwakkere gaslicht beter.

Door de uitvinding van de gloeilamp in 1878 kwam daarin verandering. Deze lamp, een opgloeiend draadje in een glazen bolletje, produceerde zwakker licht en was bovendien veel goedkoper. De uitvinding ervan is door velen opgeëist. De bekendste is wel Thomas A. Edison. Zijn gloeilamp kreeg in Europa vooral bekendheid door de Parijse elektriciteitstentoonstelling van 1881.

Door Jablochkoffs vinding was het mogelijk meer lampen op één dynamo te laten branden, maar Jablochkoff kreeg al na enkele jaren geduchte concurrentie van de gloeilamp. Deze had zo'n lage kostprijs, dat installaties met meer lampen nu niet alleen technisch mogelijk, maar ook betaalbaar bleken. Dankzij Jablochkoff werd het mogelijk om elektriciteitscentrales te bouwen, maar dankzij de gloeilamp zouden die als paddestoelen uit de grond schieten. In 1882 vergrootte Edison zijn faam door in New York een elektriciteitscentrale te openen.

Edison in Rotterdam

De Compagnie Continentale Edison te Parijs vertegenwoordigde Edison op het vasteland van Europa. De Parijse onderneming liet zich op haar beurt in Nederland vertegenwoordigen door de NV Nederlandsche Electriciteitsmaatschappij (NEM) te Amsterdam.

Op 7 augustus 1882, enkele weken vóór Edison zijn centrale in New York had geopend, vroeg de NEM in Rotterdam een gemeentelijke vergunning om 'een of meer stations tot voortbrenging van electriciteit, tot verlichting van gebouwen, huizen enz.' te mogen oprichten en om 'electrische geleidingen te mogen leggen ook onder de gemeentegrond'. Gesputter in de gemeenteraad kon niet voorkomen dat de NEM de gevraagde vergunning kreeg. Wel werden aan de vergunning de woorden 'tot het nemen van proeven' en 'in ieder geval tot wederopzeggens' toegevoegd om de tijdelijkheid van de gemeentelijke medewerking te benadrukken.

Een Rotterdams raadslid vatte de bedoelingen van de NEM kort en krachtig samen: 'Eene groote machine is uit Amerika in aantocht en met behulp daarvan denken zij te bewijzen dat electricisch licht werkelijk goedkoop is.' Mocht de NEM in staat zijn een centrale aan te leggen, deze te exploiteren én haar produkt betaalbaar te houden, dan bezat zij natuurlijk een kolossale voorsprong op al die elektriciteitsmaatschappijen die in ieder afzonderlijk huis een installatie moesten aanleggen. De 'grootte' Edison-machine die de NEM voor Rotterdam in gedachte had, was voor een belangrijk deel bedoeld als reclamestunt. De centrale, die gevestigd werd aan de Baan 34, werd op 18 december 1883 beproefd en begon de avond daarop met de levering van electriciteit. Daarmee was de centrale aan de Baan de eerste elektriciteitscentrale in Nederland.

In de NEM-centrale stonden drie stoommachines van elk twintig pk die vier Edison-dynamo's aandreven. Op hun beurt konden die dynamo's duizend Edison-lampen doen branden; voor die tijd was dat een flinke installatie. Vanuit de centrale aan de Baan liep een dikke, dure kabel 'geheel in nauw sluitende ijzeren buizen besloten', naar de tweehonderd meter verderop gelegen Passage aan de Coolvest. Hier was de kabel aangesloten op de installaties van het Grand Café du Passage en van enkele winkels, waaronder een sigarenwinkel, een chocoladewinkel en een 'in parapluïën'.

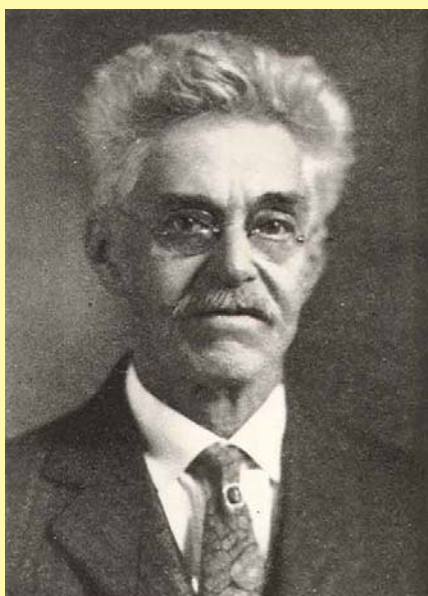
Passage aan de Coolvest

Met name het Grand Café du Passage, waar 172 gloeilampen waren aangebracht, trok veel belangstelling. Een van de aanwezige journalisten was zeer te spreken over de lampen boven de leestafel, die 'op zeer doelmatige wijze' waren aangebracht, 'daar het licht van die kroon naar beneden is gericht in plaats van naar boven ... Op de leestafel valt het licht prachtig neer en wij zouden den ondernemer dezer inrichting bijna aanraden in de lampen boven de billiards dezelfde naar beneden gaande richting aan te brengen'. Men was toen zo gewend aan gaslicht, dat een vergelijking tussen gas- en elektrisch licht voor de hand lag. Flakkerende, walmende gasvlammen hadden als groot nadeel dat de temperatuur in het café fors steeg en dat de aanwezige lucht er niet frisser op werd. Toch waren er ook wel tegenstanders van elektrisch licht, die meenden dat juist het gaslicht door zijn hogere temperatuur voor een betere ventilatie zorgde.

Voor- en tegenstanders bestreden elkaar op allerlei manieren en het was lang niet altijd duidelijk of er nu sprake was van overtuiging of van belang. De kabel van de NEM werd na twee maanden 'op baldadige wijze' vernield. Deze kabel lag niet alleen in gemeentegrond, maar ook in die van particulieren en het was een onenigheid met een van die particulieren die tot het genoemde incident leidde. De NEM zag zich gedwongen de kabel om te leiden via gemeentegrond en had daarvoor opnieuw toestemming van het gemeentebestuur nodig. De medewerking van die kant was echter groot, zodat het elektrisch licht van de Passage een maand later weer brandde.

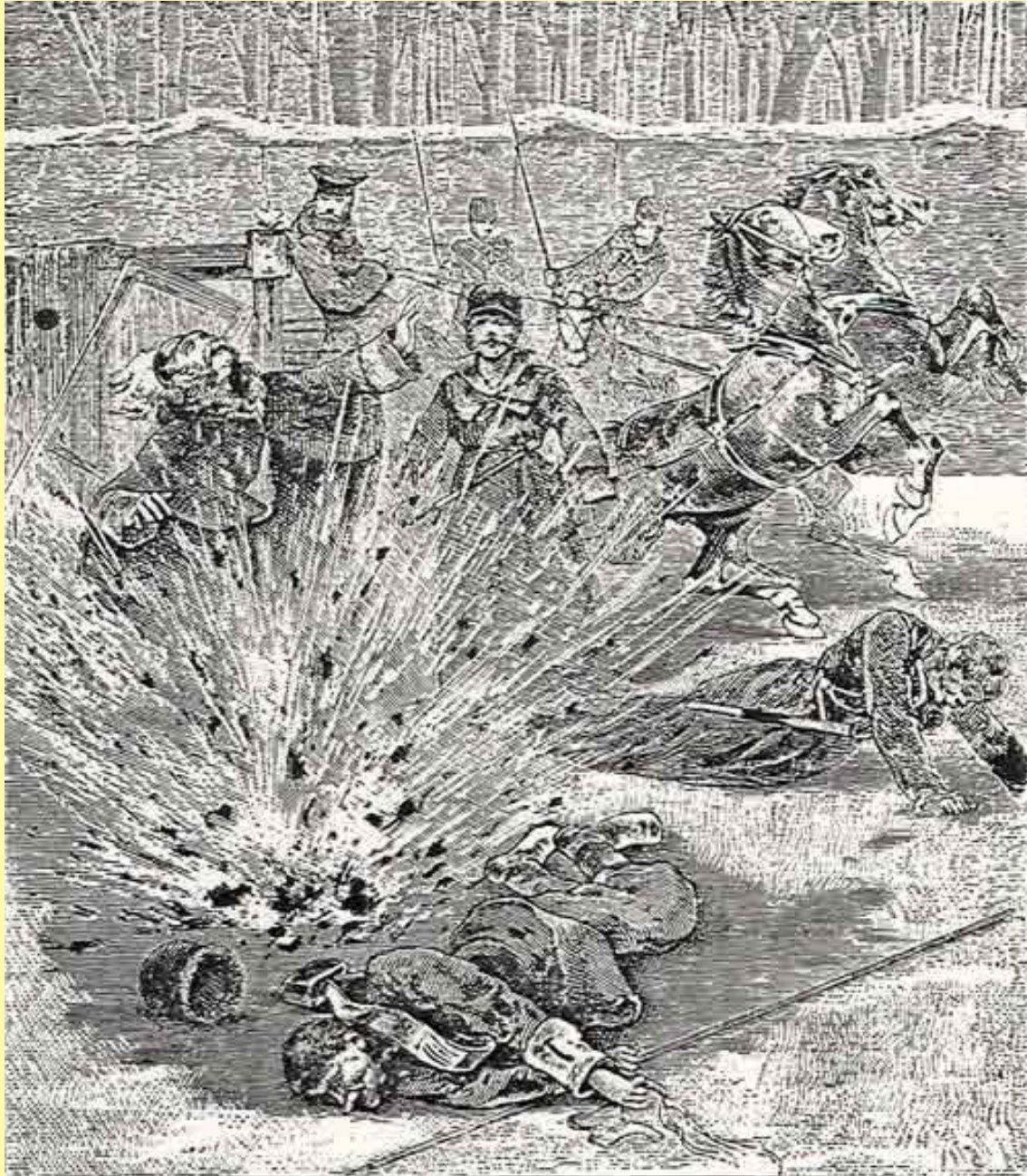
Voor een beginnend bedrijf, balancerend op de grens van verlies en winst, kunnen dergelijke incidenten dodelijk zijn. De belangstelling voor aansluiting op de centrale bleek bovendien te gering om de exploitatie lang voort te kunnen zetten. De kosten waren te hoog, de baten te gering. Drie maanden na het omleggen van de kabel besloot de NEM ermee te stoppen, 65.000 gulden en een illusie armer. Opnieuw vroeg de NEM toestemming aan B & W om de straten open te mogen breken, deze keer om de één jaar oude kabel weer op te graven. In Amsterdam bleef de NEM pogingen in het werk stellen om een vergunning te krijgen, maar de NV Electra wist daar ten slotte beslag op te leggen. In 1892 besloot het bestuur van de NEM tot liquidatie en keerde f 6,70 uit op ieder aandeel van 250 gulden. Veel andere elektriciteitsmaatschappijen legden in de beginjaren op vergelijkbare wijze het loodje, want de winstmarges waren krap en de risico's groot.

Veruit de belangrijkste particuliere initiatieven op het terrein van de Rotterdamse elektriciteitsvoorziening werden genomen door de Electriciteitsmaatschappij Systeem 'de Khotinsky'. De Rus Achilles de Khotinsky begon zijn uitvindingsloopbaan bij de marine. Hij ontwierp elektrische ontstekingen voor torpedo's en mijnen en zorgde ervoor dat het Russische leger kon beschikken over zoeklichten, zodat de vijand ook bij nacht kon worden bestookt.

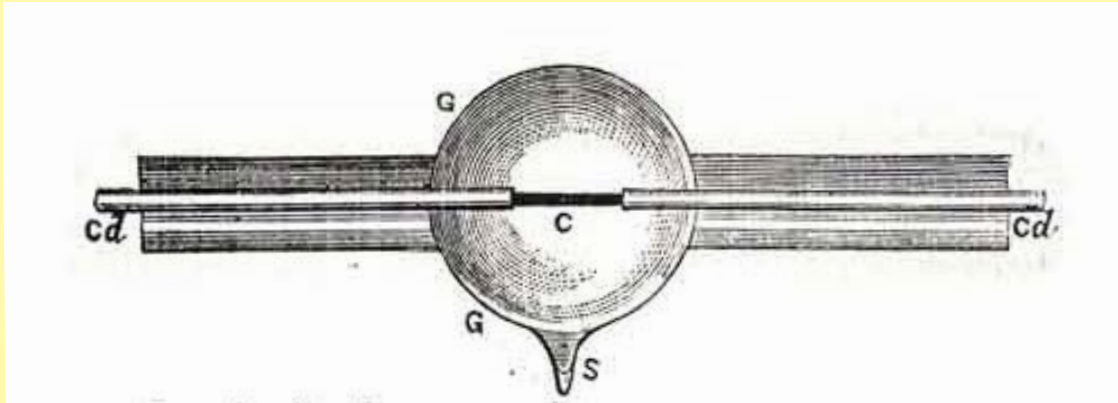
Achilles de Khotinsky 1850-1933

In zijn experimenten met ontstekingsmechanismen was hij blijkbaar zo bedreven, dat hij beschuldigd werd van de geslaagde bomaanslag op zijn broodheer tsaar Alexander II (1881). De Khotinsky, die inmiddels naar Parijs was vertrokken, wees de beschuldiging echter resoluut van de hand.

Aanslag op tsaar Alexander II in 1881

Zijn ervaring bij de Russische marine stelde hem in staat om uit elektrische ontstekingen een zeer bruikbare accu te ontwikkelen. De accu vormde samen met een door hem uitgevonden gloeilamp een volledige installatie voor elektrische verlichting; dus geen ingewikkelde kabelnetten of verdeelsystemen, maar gewoon een accu en een lamp.

Experimentele lamp De Khotinsky (1872)

C = koolstaafje, Cd = Stroomgeleider, G = luchtledige glazen ballon, S = afsmelpunt

Met zijn uitvindingen bezocht De Khotinsky elektrotechnici van naam, in de hoop dat zij zijn systeem zouden aanbevelen. In Parijs trof hij een comité dat er weinig voor voelde driehonderd uur naar zijn lamp te staren en meende de tijd te moeten bekorten door het voltage op te voeren. Ze constateerden dat de lamp het slechts vijf uur en veertig minuten uithield, te kort om voor een aanbeveling in aanmerking te komen. De Khotinsky kon zijn handige alles-in-één-verlichting weer onder de arm nemen.

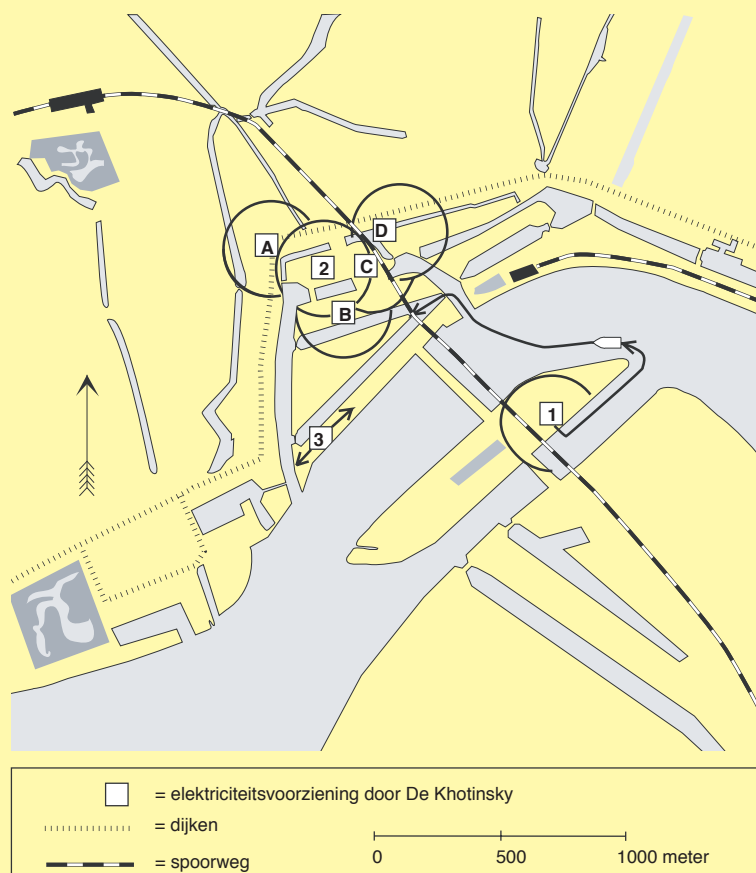
In Engeland onderzocht de directeur van de telegraaf de accu van De Khotinsky en hij was daarover zo tevreden, dat hij de uitvinder een aanbeveling meegaf voor de directeur van de Edison-fabriek in Londen. De Khotinsky ondertekende een contract met deze fabrikant en werkte er enkele maanden verder aan zijn accu, tot hij ontdekte dat de fabrikant niet voldoende kapitaal beschikbaar had om de accu in productie te nemen.

De Khotinsky kwam vervolgens in contact met de Rotterdamse koffiehandelaar Wilhelm Schöffner, die veel belangstelling toonde voor zijn uitvindingen. In november 1883 gaf de uitvinder een demonstratie van zijn kunnen door de eetzaal van zijn gastheer elektrisch te verlichten. Schöffner was daarvan zeer onder de indruk en hij stelde de uitvinder voor om met hem en enkele andere Rotterdammers een fabriek voor accu's en gloeilampen te bouwen. Dit keer ging De Khotinsky niet over één nacht ijs, maar overlegde vijf avonden, bij het licht van zijn eigen verlichtingssysteem, over de grote en kleine letters van het contract. Het resultaat was de oprichting van de NV Electriciteitsmaatschappij Systeem 'de Khotinsky'.

De plaatselijke kranten was een en ander niet ontgaan: 'Het licht voldeed hedenavond uitmuntend, waartoe de onveranderlijk constante sterkte niet weinig bijdroeg.' Over de plannen voor een fabriek meldden zij enthousiast: 'In de fabriek worden de accumuleurs gevuld. Vervolgens worden ze overgebracht naar verschillende huizen, alwaar ze in een kelder of ergens in een verloren hoekje worden neergezet. Vandaar kunnen dan een zeker aantal huizen elektrisch licht ontvangen, door middel van een draad, die door een muur of kozijn loopt. Naar mate van het aantal verbruikers en de hoeveelheid licht in zulk eene buurt worden er wel meer of minder accumuleurs geplaatst, maar omdat zij zo klein zijn, is zelfs voor een groot aantal toch slechts eene zeer geringe ruimte voldoende. Doch bij dit alles komt nog, dat langs een draad uit een accumulateur ook de noodige beweegkracht voor kleine machineriën kan worden verkregen, zoodat men bijv. naaimachines en verschillende industriële toestellen er door in werking kan brengen en houden. Een groot gerief bij deze onderneming is ook, dat wanneer overal eenige burens van de onderneming gebruik maken, alles binnenshuis kan worden afgedaan en de vennootschap dus geen concessie bij het gemeentebestuur behoeft aan te vragen tot het leggen van geleidingen in openbaren grond.'

De dichtbevolkte stad bood te weinig ruimte voor een fabriek, zodat besloten werd om het gebouw aan de overzijde van de Maas, op het Noordereiland te vestigen. Deze eerste Nederlandse accu- en gloeilampenfabriek, die tevens een elektriciteitscentrale herbergde, was binnen acht maanden klaar. Nog geen jaar na het eerste contact met koffiehandelaar Schöffer kon De Khotinsky pers en bezoekers rondleiden in zijn nieuwe fabriek aan de Prins Hendrikkade. De tocht voerde langs het ketelhuis en de 150 pk-stoommachine, die onder meer een grote Edison-dynamo aandreef. De dynamo was in staat om twaalfhonderd lampen van elektriciteit te voorzien. Dat was te veel voor die paar klanten die toen op het Noordereiland te vinden waren. De fabriek van gasmotoren van H. Mayer, gelegen aan de Maaskade, was door middel van een kabel verbonden met de centrale op het Noordereiland. Hij was een van Achilles' eerste klanten.

De accu's van De Khotinsky boden de mogelijkheid om de actieradius van de centrale te vergroten. De Khotinsky vroeg en kreeg de gemeentelijke toestemming om een kabel te leggen van zijn fabriek op het Noordereiland naar de waterkant. De inventieve Rus kreeg tevens vergunning voor het leggen van een kabel bij enkele pakhuizen aan de Wijnhaven. De Khotinsky monteerde vervolgens een paar grote accu's in een bootje, met behulp van de dynamo voorzag hij de accu's via de kabel van voldoende elektriciteit en tegen het vallen van de avond voer hij met de accu's naar de overkant. Daar aangekomen sloot hij ze aan op de kabel die de wallekant met de pakhuizen aan de Wijnhaven verbond, en verlichtte op deze originele wijze het handelskwartier van Rotterdam. Was hem niets in de weg gelegd, dan zou Rotterdam nog meer profijt hebben kunnen trekken van zijn pionierswerk.

Elektriciteitsvoorziening door De Khotinsky

De Khotinsky was niet zo tevreden over het vervoer van de accu's. Vooral bij stormachtig weer was de oversteek met de 'electriciteitsbewaarders' een hachelijke onderneming. De bakken met klotsend zuur vertoonden na enige tijd mankementen. De Khotinsky keek daarom uit naar een dichter bij het centrum gelegen vestigingsplaats. Hij kocht een pand tussen Blaak en Hoogstraat, aan het Zijl, en vroeg de gemeente vergunning om vanuit dat pand kabels te mogen leggen naar vier 'accustations' verspreid over het stadscentrum. Vanuit die vaste accustations kon hij dan heel het centrum verlichten. Die gedachte leek heel aantrekkelijk, maar het gemeentebestuur dacht daar toch anders over.

Het raadslid J. Hudig vroeg een interpellatie aan en verwoorde de gevoelens van zijn mederaadsleden toen hij zei, dat het zijn vaste overtuiging was dat 'nu de gemeente het gas levert, het ook op haar weg ligt om de levering van elektrisch licht in handen te nemen. ... Het oogenblik om daartoe voorstellen te doen is nog niet aangebroken, maar wanneer de gasfabriek gereed is en ik dan nog lid van den raad ben, ben ik voornemens een voorstel in dien geest te doen'.

Nog geen jaar daarvoor had de gemeente besloten de gasvoorziening voortaan zelf te exploiteren. Ze kocht een gasfabriek op en begon met de gemeentelijke gaslevering op 1 januari 1884. Toen de gemeente Rotterdam eenmaal gasfabrikant was, voelde zij er niets voor om zo'n gevaarlijke concurrent als elektriciteit in het zadel te helpen, laat staan midden in de stad. Alle zeilen werden bijgezet om de initiatieven van particuliere 'electrotechniekers' de grond in te boren.

Directeur van Gemeentewerken 'Brutale Gerrit' de Jongh leverde de belangrijkste bijdrage in de strijd tegen het particulier initiatief. In zijn advies aan B & W schreef hij: 'Electriciteit is nog veel te veel in een tijdperk van ontwikkeling om nu al een electriciteitsbedrijf te stichten. Laten wij onzen tijd afwachten en niet het leergeld betalen voor anderen. ... Ik zou daarom, zoodra de uitbreiding der Gemeente Gasfabriek tot een productie van 20 000 000 m³ gas is opgelopen, op bescheiden schaal een proef willen nemen met de dan te verkrijgen beste werktuigen tot het elektrisch verlichten van bijvoorbeeld het Academieggebouw, waarna zich dan de in de nabijheid wonenden desverkiezende zullen kunnen aansluiten.'

'Brutale Gerrit' De Jongh (1845-1917)

De onwrikbare houding van De Jongh dwong De Khotinsky om met bescheidener plannen te komen, plannen die een minder grote bedreiging vormden voor het gemeentelijke gaslicht. Hij stelde voor om een piepkleine centrale te bouwen aan de Boompjes, om daarmee aan te tonen dat zijn systeem voldeed en meer medewerking van gemeentewege verdiende. Op 2 april 1885 besloot de gemeenteraad om De Khotinsky een vergunning te verlenen om 'voorlopig, tot wederopzeggens, bij wijze van proef' een deel van de Boompjes te verlichten.

Maar De Jongh bleef de plannen van de elektriciteitspionier dwarsbomen. De kabels moesten op vijf meter afstand van het trottoir worden gelegd om toch vooral geen hinder te geven aan de gemeentelijke gasleidingen die vlak langs het trottoir zouden worden gelegd. De afstand van de hoofdkabel tot de klant werd er zo niet korter op en gezien de hoge kosten die hiermee gemoeid waren, was protest wel op zijn plaats. Niet dat dat wat uithaalde: 'Ik heb de eer U in overweging te geven dat de gemeentebelangen geene andere plaats gedogen,' schreef De Jongh. Als De Jonghs eis, 'iedere draad in een aparte ijzeren buis', door B & W was overgenomen zou de prijs voor het kabelnet nog hoger zijn geworden. Het stadsbestuur nam echter genoegen met De Khotinsky's voorstel om de kabels in houten kokers van veertig bij vijftien centimeter te leggen. Dat was een oplossing die toen als heel modern werd gezien. De Khotinsky moest kabelbelasting betalen voor het gebruik van de gemeentegrond en De Jongh zorgde er wel voor dat die rechten zo hoog werden dat het bedrijf aan een vorm van permanente financiële bloedarmoede leed. De kans dat het bedrijf zou uitbreiden werd dan gering.

In maart 1885 kon de centrale aan de Boompjes feestelijk worden geopend. Onder andere de kantoren van Schöffers & Co en die van de Rotterdamsche Bank werden verlicht. In totaal kon de centrale driehonderd lampen doen branden. Dat was een aardige prestatie, maar om de wereldmarkt te veroveren was meer nodig.

Het was duidelijk, dat De Khotinsky geen schijn van kans maakte om een groter deel van Rotterdam elektrisch te verlichten. Om die reden verlegde De Khotinsky zijn werkterrein naar Duitsland. Het besluit om elders de draad op te pakken was voor een belangrijk deel ingegeven door de gemeentelijke tegenwerking. Daarnaast speelden de hoge Duitse invoerrechten de jonge ondernemer parten. De productie van accu's werd daarom overgebracht naar Keulen en de gloeilampen zouden voortaan in Gelnhausen worden gefabriceerd (1888). De NV Electriciteitsmaatschappij Systeem 'de Khotinsky' behield nog enkele jaren haar nominale zetel in Rotterdam, maar in 1892 werd ook deze naar Gelnhausen verplaatst.

De Khotinsky verdween uit Rotterdam, maar de proefcentrale aan de Boompjes bleef nog tot 1895 in werking. In dat jaar werden de verbruikers aangesloten op de gemeentelijke elektriciteitscentrale. Het enthousiasme van de afnemers stond er borg voor dat de centrale aan de Boompjes het nog tien jaar heeft uitgehouden. Want, 'ware het niet, dat deze thans voor gemeenschappelijke rekening der verbruikers gedreven werd, en deze reeds zoo aan het electrisch licht gewend zijn, dat zij er geen afstand van willen doen, dan zou deze inrichting reeds lang zijn opgeheven', meende directeur van Gemeentewerken De Jongh.³¹ Hij zei er niet bij dat hij kosten noch moeite had gespaard om de levenskansen van de centrale in de kiem te smoren. Zowel technisch als financieel gezien had het plan van De Khotinsky meer mogelijkheden dan het stadsbestuur lief was.

Jan van den Noort,

© Rotterdam, 1 oktober 1992

Lezing voor de 56ste Algemene vergadering van de International Electrotechnical Commission te Rotterdam

Ingezonden stukken

Mijnheer de Redacteur!

11 December A° P° was het mijn knecht, belast met de avondsluiting, onmogelijk de poort van mijn erf te sluiten, doordien de grond opgebroken en eenige mannen bezig waren met pijpen in den opgebroken grond te leggen. Mij hiervan overtuigende en bij de werkers informeerende wat zij daar verrichtten, hoorde ik dat het was de leiding voor de electriche verlichting voor het Zuid-Hollandsch Koffiehuis. Ik waarschuwde hen, niet verder te werken, en eerst een der directeuren der E.M. bij mij te zenden.

Hierop verscheen den heer Graue, die terstond zijn leedwezen betuigde, misleid te zijn, en mij beloofde niet verder te zullen werken voor en aleeer aan mijn eisch was voldaan, namelijk dat ik protesteerde tegen de wederrechtelijke handeling; dat ik echter, om bewijs te geven dat ik den vooruitgang niet wilde tegenwerken, verlof gaf om tot aan de poort van het Zuid-Hollandsch Koffiehuis, de electriche geleiding te leggen, doch van de eigenaars een bewijs verlangde, dat ik tot wederopzeggens toe verlof gaf om de electriche geleiding in mijn grond te doen blijven.

Den volgenden dag verschenen hierop de hh. Kanters, Graue en een Engelschen ingenieur, die bij monde van den heer Kanters mij verklaarden, mij zoodanig bewijs wel ter hand te willen stellen, doch dat het dan ook voor de Passage Maatschappij moest dienen. Hiertoe was ik na den reeds ondervonden overmoed en het tamelijk ongepaste gedrag van genoemde heeren niet genegen, en ik verbood hun in elk geval verder te gaan. Te laat bemerkte ik echter eene listige handelwijze zoowel van de Electriche Maatschappij als van het Passage-bestuur, toen des avonds het electriche licht in de Passage brandde en het bleek dat men des nachts niettegenstaande mijn verbod, met geweld en inbraak door mijn eigendom gegraven had. Hierop heb ik de Maatschappij gesommeerd. Hiervoor heeft men ruim twee maanden tijd gehad daaraan te voldoen. Wat gebeurt nu echter? Bij eene reparatie aan de riolen van mijn gebouw en pakhuizen stuit het werkvolk op een ijzeren pijp. Niets van pijpen wetende, aangezien noch gas- of waterleiding op deze plaats door mijn erf kon loopen, werd de pijp weggebroken en bleek zij van de electriche geleiding te zijn.

Hierop verscheen de heer v. Wijk, die mij met hooge woorden dacht bang te maken, en aan zijn volk gelastte, de leiding te herstellen. Ik was echter niet genegen mij langer op zoo eene Grobiaansche wijze te laten behandelen, en verdedigde mijn erf. De heer v. Wijk was evenwel niet van plan mijn recht te eerbiedigen, en zeide met kracht en geweld te zullen te werk gaan: 'Zoo gij 10 man stelt, stel ik er 40.' Waarlijk een aardig begrip van eigendomsrecht, iemand door en met behulp van gehuurde vuisten in zijn eigendom te verdrijven, en dit in Nederland.

Gelukkig kwam de politie opdagen, en ik heb mij laten overreden tot kalmte; de gevolgen waren anders niet te overzien geweest. Op last van de politie moest ik toelaten dat het volk onder commando van genoemden heer v. Wijk de leiding herstelde. Hoe de politie daartoe kwam, weet ik nog niet, en velen met mij ook niet, doch ik berustte. Nu werd er wapenstilstand bevolen, en de Commissaris verlangde, zoowel van den heer v. Wijk als van mij, dat wij onze bewijzen van eigendom bij ZEd. zouden vertoonen. Dit was voor mij niet moeielijk, wel voor den heer v. Wijk, die dan ook, na dagen lang daartoe aangezocht te zijn, in gebreke bleef. Eenige dagen daarna ontving ik van mr. Havelaar een verzoek, mij te zijnent te vervoegen, en bood Z.Ed. namens de Passage-Maatschappij mij eene som van *f* 150 huur per jaar aan, zoo de leiding mocht blijven liggen. Dit was na al het gebeurde te veel voor mij; het was mij niet om geld, maar om recht te doen, en om te bewijzen dat ik geen geld verlangde, maar recht, stelde ik een eisch, dien ik van te voren wist, dat door de Passage-Maatschappij niet kon worden aangenomen, ook al denkt men met geld het recht van een ander te kunnen verkrachten.

Dat mijn eisch het gewenschte gevolg had, hiervan kreeg ik na eenige dagen de overtuiging daar de heer mr. Havelaar mij berichtte, dat de Passage-maatschappij niet in mijn voorstel kon treden, en de leiding uit mijn grond zoude worden weggenomen. Hierop eenige dagen wachtende, heb ik Dinsdag 4 Maart jl. de Passage maatschappij gesommeerd, de leiding weg te breken, waaraan door haar is gevolg gegeven.

En nu vraag ik: hoe heeft men den moed om, na zooveel misplaatsten overmoed, schending van andermans erf, door inbraak en na het dreigen met geweld, en na zedelijk gedwongen te zijn dat erf te moeten eerbiedigen, dan nog te spreken van naijver en kwaadwilligheid? Waarlijk, ieder weldenkend burger zal dit ten hoogste afkeuren, en mij, die niets anders beoogde dan mijn recht te handhaven, gelijk geven.

Hoe gaarne ook den vooruitgang de hand reikende, zal ik echter voortgaan mijn eigendom te verdedigen tegen geweld en inbraak.

UEd. hartelijk dank zeggende voor de verleende plaatsruimte, heb ik de eer te zijn

UEd. dw. dienaar
T.A. Munnig Schmidt
firma Schmidt Boneski
Rotterdam, 8 maart 1884

Bron: *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 9 maart 1884